

## **19. YÜZYIL TÜRKİSTAN SAİR ve TARİHÇİLERİNDEN MÛNİS HAREZMÎ (1778- 1829) ve ESERİ: FİRDEVSÜ'L-İKBÂL**

**Hayrullah Kahya\***

### **Giriş**

**Y**aklaşık iki yüz elli yıl süren Türkistan Türklerinin siyasi birliği 16. yüzyılın sonlarına doğru Şiban Hanı Abdullah (1551-1597) ve oğlu Abdülmümin'in (1598) ölümlerinden sonra taht kavgalarına sahne olmuştur. Bu kavgalar sonucunda yıkılan devletin yerini üç müstakil hanlık almıştır: Buhara (Özbek), Hive (Harezmi) ve Hokand hanlıkları (Eckmann 1963: 121).

Bu hanlıklardan Buhara (Özbek) Hanlığı'nın idaresi 18. yüzyılın sonlarına doğru Muhammed Rahim Atalık (1753-1758) ile birlikte Mangıt sülalesine geçmiştir. Bu dönemde yönetimi ellerine geçiren emirler, ülkenin gelişmesi için bazı girişimlerde bulunmuşlardır. Bu bağlamda tarım alanlarından daha fazla verim alabilmek için sulama sistemlerini düzenlemişler, ülkenin asayişe kavuşması için adalete önem vermişlerdir ve özellikle medreseleri canlandırmışlardır (Saray 1987: 596 vd.). Ancak yapılan ıslahatlar kâfi gelmemiş ve nihayet Hanlık, Emir Muzaffereddin (1860-1886) döneminde Rusların hakimiyeti altına girmek zorunda kalmıştır (1868). Son Buhara hanı Alim zamanında Hanlık Ruslar tarafından resmen ortadan kaldırılmış ve 1920'de yerine Buhara Cumhuriyeti kurulmuştur (Alpargu 2002: 568).

\* Yrd. Doç. Dr. Yıldız Teknik Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü, İstanbul, Türkiye

Hive (Harezm) Hanlığına 17. yüzyılda meşhur tarihçi hükümdar Ebülğazi Bahadır Han (1643-1663) hükmetmeye başlamıştır. Ebülğazi Bahadır Han döneminde Hanlık her alanda gelişme göstermiş ve parlak bir devir yaşamıştır. Ebülğazi'den sonra oğlu Anuşah Han (1663-1687) da bu parlak dönemi devam ettirmiş, memleketin gelişmesi için bazı imar faaliyetlerine girişmiştir. Ancak bu parlak devir çok uzun sürmemiş, Şir Gazi Han'ın (1715-1728) öldürülmesi ile ülke büyük bir karışıklık içine düşmüştür. Bu kargaşa Kongrat soyundan gelen Muhammed Rahim Han'ın (1806-1825) yönetimi ele geçirip istikrarı sağlamasıyla son bulmuştur. Muhammed Rahim Han'dan sonra yerine geçen oğlu Allah Kulı Han (1825-1842) zamanında da bu istikrar devam etmiştir. Hanlık, genel olarak Kongratlar zamanında idari ve mali işler bakımından gelişmiş ve yeniden bayındır hâle gelmeye başlamıştır (Saray 1998: 168 vd.). Fakat 1860'lı yıllarda Türkmenlerin isyanı gibi bazı olumsuz gelişmeler devletin gücünü iyice azaltmıştır. Bu durumu fırsat bilen Ruslar da Hanlığı 1873'te işgal etmişlerdir. Bir süre Rus hakimiyeti altında varlığını sürdüren Hive Hanlığı, 1920'de resmen ortadan kaldırılmış; yerine Harezm Halk Cumhuriyeti kurulmuştur (Alpargu 2002: 571). 1924'te de bu devlete tamamen son verilip toprakları Harizm, Özbekistan, Türkmenistan ve Kara Kalpakistan arasında paylaştırılmıştır (Saray 1998: 170).

Şahrüh ibn Aşur Kul (1700-1721) tarafından kurulduğu kabul edilen Hokand Hanlığı ise İrdan Bey (1760-1778) zamanında tam bir devlet hâline gelmiştir. Özellikle Çinlilerin tasallutlarıyla uğraşmak zorunda kalan İrdan Bey, bu yüzden ülkeyi tam bir birliğe ve istikrara kavuşturamamıştır. Ülkeyi Çin tasallutundan kurtarmak Âlim Han'dan (1795-1809) sonra yerine geçen kardeşi Ömer Han (1810-1822) zamanında ancak mümkün olabilmıştır. Adaletiyle ve sanatkârlara değer vermesiyle bilinen Ömer Han ve oğlu Muhammed Ali (Madali) Han (1822-1842) zamanında hanlık en parlak devrini yaşamıştır. Madali Han'dan sonra gelen hanlar ülkedeki gelişmeyi devam ettirmek ve istikrarı korumak için birçok imar faaliyetleri yapmalarına rağmen hanlık bir daha eski parlak günlerine dönememiştir. Birçok kez Buhara Hanlığı ile savaşmak zorunda kalmış, bu yüzden zaman zaman bağımsızlığını kaybetmiştir (Saray 1987: 611 vd.). Buhara Hanlığı ile yaptığı savaşlar ve sonrasında taht kavgaları gibi birçok olumsuzluklarla mücadele etmek zorunda kalan hanlık, fırsattan istifade eden Ruslar tarafından 1868'de kısmen işgal edilmiştir. Hokand Hanı Hudayar'ın bir isyan ile tahttan indirilmesinden sonra durumu bahane eden Ruslar 1876'da hanlığı bütünüyle istila ederek ortadan kaldırmışlardır (Barthold 1998: 556). Böylece Hokand Hanlığı, Rusya'nın idaresindeki Türkistan vilayetine "Fergana Oblastı" olarak dahil edilmiştir (Alpargu 2002: 574).

Bu gelişmeler, Orta Asya Türklerinin sadece siyasi ve iktisadi bakımdan değil, aynı zamanda sosyal ve kültürel alanlarda da bir gerileme ve çöküş dönemine girmelerine sebep olmuştur\*.

Orta Asya Türk hâkimiyetinin 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başı itibarıyla tamamen Rusların eline geçmesinde Amuderya'nın 1576'da yatağını değiştirip Hazar

\* 18. yüzyılın sonu ile 19. yüzyıl Orta Asya Türklerinin siyasi, sosyal, ekonomik durumları hakkında daha fazla bilgi için bk. A. Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi Batı ve Kuzey Türkistan*, c.1, İstanbul 1981; Eugene Schuyler, *Türkistan: Batı Türkistan, Hokand, Buhara ve Kulca Seyahat Notları*, (çev. Firdevs Çetin, Halil Çetin), İstanbul 2007; Sebahattin Şimşir, *Dünden Bugüne Türkistan'da Türkler*, İstanbul 2009; Mehmet Saray, *Özbek Türkleri Tarihi*, Nesil Yayınları, İstanbul 1993.

Denizi yerine Aral Gölü'ne dökülmeye başlaması (Özaydın 1997: 219) gibi doğal olayların yanı sıra hanlıkların kendi aralarındaki menfaat çatışmaları yüzünden Ruslar karşısında birlik olamamaları; Rusya karşısında eğitim, teknoloji ve askerlik bakımından geri kalmış olmaları; uzun süren savaşlardan dolayı ekonomilerinin zayıflamış ve halklarının fakir düşmüş olması; hanların kötü idareleri; Safevîlerin ve Rusların, hanlıklar ile Osmanlı Devleti arasındaki irtibatı\* engellemeleri (Alpargu 2002: 575) gibi nedenler büyük rol oynamıştır.

Aslında bu coğrafyalarda görülen istikrarsızlık, gerileme ve çöküş Batı medeniyetinin etkisi ile tüm Doğu kültür ve medeniyet merkezlerinde yaşanan bir gelişmedir. Aynı dönemlerde Osmanlı, Azeri ve hatta İran edebiyatlarında da yeni hayatın gerekleri ve Batı medeniyetinin etkisiyle genel bir gerilemenin söz konusu olduğu görülmektedir. Böylece 19. yüzyılın ortalarına kadar Çin sınırından İran sınırına bütün Orta Asya Türkleri tarafından kültür dili, edebî dil ve devlet dili olarak kullanılan Çağatay dili ve edebiyatı (Köprülü 1988: 318 vd.) yerini Özbek dili ve edebiyatına bırakmıştır.

Orta Asya'daki Türk dilinin son dönemi hakkındaki bilgiler oldukça azdır. Hatta bu dönem sanatçılarının tam bir listesi dahi henüz çıkarılamamıştır. Bu döneme ait bilgi ve belgelerin daha çok Sovyet Rus hâkimiyetinde olan bölgelerde kalması, uzun yıllar boyunca bu belgelere ulaşmayı imkânsız kılmıştır\*\*. Bununla birlikte dönem hakkındaki bilgiler yapılan yeni araştırma ve yayınlarla artmaktadır.

Bu çalışmada önce dönemin önemli tarihçisi ve şairi *Mûnis Harezmi* ve eseri *Firdevsü'l-ikbâl* ele alınacaktır.

### 1. Mûnis Harezmi (1778-1829)

Hive (Harezmi) Hanlığı'nın en önemli tarihçi ve şairlerinden olan Mûnis hakkındaki bilgiler daha çok kendi eserlerinden elde edilmektedir. Yazar en önemli eseri olan *Firdevsü'l-ikbâl*\*\*\*de(kısaltması Fİ)kendisini şu şekilde tanıtmaktadır: *Şîr Muhammadu'l-mulakka bi'l-Mûnis* (4b/4). Buradan yazarımızın asıl adının *Şîr Muhammed*, lakabının ise *Mûnis* olduğu anlaşılmaktadır. Harezmi yakınlarındaki *Kıyat* köyünde dünyaya geldiği için\*\*\*\* *Mûnis Harezmi* olarak da bilinir. Şeceresinden anlaşıldığı kadarıyla\*\*\*\*\* asil bir soydan gelen Mûnis Özbekler'in *Yüz* adlı kabilesine mensuptur. Ataları devlet hizmetinde bulunan üst düzey memurlardandır.

\* Osmanlı Devleti ile hanlıklar arasındaki ilişkiler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*, Ankara 1994.

\*\* Bu dönemle ilgili en derli toplu ve geniş çalışma Macar Türkolog Eckmann tarafından yapılmıştır. bk. János Eckmann, "Çağataycının Son Devri (1800-1920)", TDAY Belleten, 1963 Ankara, s. 121-156. Ayrıca bk. Feridun Tekin, "Hanlıklar Dönemi Çağatay Edebiyatı", *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, c. 6/1, 2011, s. 1782-1788.

\*\*\* *Firdevsü'l-ikbâl*'in Türkiye'deki tek nüshası İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi T 82 numaradadır. Bu çalışmada verilen varak numaraları bu nüshaya göre. Fuat Köprülü, bu nüshayı Âgehi'nin yazmış olduğunu iddia etmektedir (1988: 321).

\*\*\*\* Mûnis, kendi doğum tarihini şöyle belirtir: *Ve İt yılı âfiâb-ı Ôâlam-tâb Haml burcına tahvîl kılğanda nav-roz kîmi panc-şanba şubhida fakîrniñ vîlâdatı vukû'Ö tapıp durur* (Fİ 82a/12-13). Bu tarih miladi 19 Mart 1778'dir (İnan 1933:17). Ancak Bregel, Barthold'un daha önce belirttiği gibi, bu tarihin çevirme tablosunda bir gün önce ya da bir gün sonraya da denk gelebileceğini ifade ederek sözü geçen tarihin 20 Mart olabileceğini de söylemektedir (1988: 3).

\*\*\*\*\* Mûnis, Fİ'de kendi şeceresini şu şekilde vermektedir: *ÔAvaz Mîr-âb ibn Şîr Muhammad Mîr-âb ibn Êşim Bîy Mîr-âb ibn Hasan Kulu Atalık ibn Oraş Muhammad Bekevil ibn Davlat Bîy ibn Gerây Bîy ibn Muhammad Cân Şûfî Bîy-i Yüz* (156a/9-11). Bu şecereden de atalarının mir-ablık, beylik ve atalık gibi önemli görevlerde bulunmuş oldukları anlaşılmaktadır.

Mûnis'in eğitimi hakkında kesin bilgiler yoksa da kendisi zaman zaman *Firdevsü'l-ikbâl*'de "üstad" olarak nitelediği kişilerden\* bahseder. Ancak bu ifadeyi saygı amacıyla mı kullandığı yoksa gerçekten bu şahıslara talebelik mi yaptığı, talebelik yaptıysa onlardan ne tür bir eğitim almış olduğunu açık değildir. Bununla birlikte kendisi gençliğinden beri ilim meclislerinde bulunmaktan hoşlandığını, özellikle şiir ve tarihe meraklı olduğunu açıkça ifade etmektedir (Fİ 4b/12 vd.).

Cumahoca ise Mûnis'in önce köy mektebinde, sonra Hive Medresesi'nde okuduğunu\*\*; küçük yaşlardan itibaren hattatlık yaptığını belirtmektedir (2006: 429). Eserlerinden Arapça ve Farsçayı çok iyi bildiği anlaşılmaktadır\*\*\*. Ayrıca eserlerinde tarih, edebiyat gibi bilimler ile siyer, tefsir, Kur'an ve hadis gibi dinî ilimlere atıflar yapmasından eğitim düzeyinin oldukça yüksek olduğu ortaya çıkmaktadır.

Mûnis, Hive hanlarından El Tüzer Han (1804-1806) ve kardeşi Muhammed Rahim Bahadır Han (1806-1825) ile Allah Kulı Han zamanlarında yaşamış ve baba mesleği olan mir-ablık\*\*\*\* görevinin yanında hanların seferlerine ve av partilerine katılmıştır. Yeğeni ve talebesi Âgehî'nin (1809-1874) bildirdiğine göre bu seferlerden birinde orduda baş gösteren salgın bir hastalığa (bazı kaynaklara göre veba) yakalanmış ve bu hastalıktan kurtulamayarak 1829'da ölmüştür (Bregel 1988: 7). Görevini ise Âgehî devralmıştır.

Mûnis'in bir divanı vardır: *Mûnisü'l-uşşak*\*\*\*\*\*. Bundan başka arkasında El Tüzer Han'ın emriyle başladığı fakat tamamlayamadığı *Firdevsü'l-ikbâl* adlı bir tarih kitabı ile Muhammed Rahim Bahadır Han'ın emriyle başladığı, fakat bitiremediği *Ravzatu's-safa Tercümesi* adlı bir başka tarih kitabı bırakmıştır. Ayrıca Cumahoca, Mûnis'in divanının ikinci kez dizilmesi sırasında divanın en sonuna *Sevad-ı Talim*\*\*\*\*\* adlı bir manzume eklediğini, Harezm'in su yolları hakkında *Arneler* adlı bir kitap yazdığını, soyu hakkında *Dibaçe* adlı başka bir eserinin daha olduğunu kaydetmektedir (2006: 429).

## 2. *Firdevsü'l-ikbâl*

ElTüzerHantahtağectikten\*\*\*\*\*birsüresonrahanlığıntarihiniyazdırmakistemıştır\*\*\*\*\*.

\* Örneğin *Seyyid İşen Hoca*'yı "üstadı" olarak nitelendirmektedir (Fİ 80a/15 vd.).

\*\* Eckmann da Mûnis'in eğitimi Hive Medresesi'nde tamamlandığını ifade etmektedir (1963: 123).

\*\*\* Nitekim aşağıda da belirttiğimiz gibi *Ravzatu's-safa*'yı Farsçadan Çağataycaya çevirmekle görevlendirilmiştir. Ayrıca *Firdevsü'l-ikbâl*'de Farsça manzumeleri vardır.

\*\*\*\* Eckmann, Mûnis'in 1800 yılında babasının ölümü üzerine Avaz İnak tarafından saray hizmetine alındığını ifade etmektedir (1963:121). Cumahoca da Mûnis'in mir-ablık hizmetinden önce fermancılık vazifesiyle görevlendirildiğini belirtmektedir (2006: 429).

\*\*\*\*\* Eckmann gazeller, muhammesler, müstezatlar verübaillerden oluşmuş divandaki kimibeyitlerden anlaşıldığı kadarıyla Mûnis'in Nevai'yi kendine üstad olarak gördüğünü, dolayısıyla ona ve eserlerine çok değer verdiğini belirtmektedir. Divanda klâsik edebiyatın ortak konuları yanında ehil insanların ya da şairlerin gereken değeri göremedikleri gibi sosyal konulara da yer verildiğini vurgulamaktadır (Eckmann 1963: 123-124). Tekin ise Munirov'dan naklen bu divanın Özbekistan'da beş yazma, altı da taş basma nüshası olduğunu ifade etmektedir (2011: 1784).

\*\*\*\*\* *Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi (Nesir-Nazım)* "Munis" maddesinde (c. 15/2, s. 165) bu eserin bir ders kitabı olduğu ifade edilmektedir.

\*\*\*\*\* El Tüzer'in tahta geçişi yeni bir hâdisedir. Çünkü o zamana kadar Harezmîler Cengiz soyundan olmayan hiç kimseyi han olarak tanımamaktadırlar ve böyle bir durum Harezm'deki Türk boyları tarafından bile uğursuzluk kabul edilmektedir. Ancak El Tüzer, dedesi Muhammed Emin İnak'ın Temir Gazi'yi öldürüp yönetimi ele geçirmesinden sonra ilk kez kendinden önceki hanı tahttan indirmiş ve han olarak tahta oturmuştur. El Tüzer, hükümdarlığı döneminde ülkede tam bir diktatörlük kurmuştur (Togan 1977: 255). El Tüzer'in han olmasıyla Hive Hanlığı'ndaki Cengiz soyunun hâkimiyeti sona ermiştir.

\*\*\*\*\* Böylece muhtemelen kendi idaresinin meşruiyetini sağlamlaştırmayı amaçlamıştır.

Bunun için kendisine görev verilen Münis, hanlığın tarihini yazmak için işe koyulmuştur\*. Münis, kitabına başladığında bahar mevsimi olduğunu belirtir. Bu bahar mevsiminin "ikbal sahib-kıranı" olarak nitelediği El Tüzer ile süslenmiş olduğundan hareketle yazacağı kitaba *Firdevsü'l-ikbâl* adını verdiğini ifade eder (Fİ 9b/4). Münis, kitabını bir mukaddeme, beş bap ve bir hâtimeye ayırarak yazmayı planlamıştır. Mukaddeme'de El Tüzer Han'ın övgüsü ve kazanmış olduğu bazı başarılarından, birinci bapta Hz. Adem'den Hz. Nuh dönemine kadar olan olaylardan, ikinci bapta Hz. Nuh'un oğlu Yafes'ten Konratlara kadar hüküm sürmüş Moğol padişahlarından, üçüncü bapta Ebûlgazi Bahadır Han'ın soyu olan Korlas padişahlarından, dördüncü bapta El Tüzer Han'ın atalarından, beşinci bapta El Tüzer'in doğumundan kitabın biteceği tarihe kadar olan olaylardan, hatime bölümünde ise El Tüzer Han zamanındaki meşhur evliyalar, âlimler, beyler, emirler, fazıllar, akıl sahipleri ve ilginç olayları ele almayı düşündüğünü belirtmektedir (Fİ 9b/8 vd.).

Ancak her şey planladığı gibi olmamıştır. İlk sorun El Tüzer'in 1806'da öldürülmesi üzerine ortaya çıkmıştır. Münis, El Tüzer'in fermanı üzerine telif etmeye başladığı *Firdevsü'l-ikbâl*'in yazımına El Tüzer Han'ın katlinden sonra uzun süre ara verdiğini, hatta bu işi terk ettiğini belirtmektedir (Fİ 66a/3 vd.). Münis, El Tüzer'den sonra tahta geçen Muhammed Rahim Bahadır Han'dan kendi dönemini de ekleyerek kitabı tamamlama emrini alınca tekrar işe koyulmuştur (Fİ 66a/11 vd.). Ancak bu eseri bitiremeden Muhammed Rahim Han, Münis'e Mirhand'ın Farsça *Ravzatu's-safa* adlı tarih kitabını Çağataycaya tercüme etmesini emretmiştir. Bu yüzden *Firdevsü'l-ikbâl*'i yarıda bırakan Münis, *Ravzatu's-safa*'nın tercümesini de bitirememiş, onun yalnızca birinci bölümünü ve ikinci bölümünün bir kısmını tamamlayabilmiştir (Eckmann 1963: 123).

Munis, Harezmi'de hüküm süren Hive hanları tarihi ile ilgili olarak *Şecere-i Türk ve Şecere-i Terakime*'nin yazarı Ebûlgazi Bahadır ibn Arab Han dönemine kadarki olayların daha önceki kaynaklarda mevcut iken bu dönemden sonraki bilgilerin ilk olarak kendi araştırma ve gözlemleri sonucunda ortaya çıktığını belirtmektedir (Fİ 156a/11-17).

Münis, El Tüzer Han'ın ve saltanatının yedinci yılına kadar Muhammed Rahim Bahadır Han'ın dönemini anlattıktan sonra yukarıda belirtilen sebepten dolayı eserine ara verince 1813-1825 yıllarını kapsayan bölümler Muhammed Rahim Bahadır Han'dan sonra han olan Allah Kuli'nin emriyle Âgehi tarafından tamamlanmıştır. Ancak Âgehi amcasının başlangıçta planladığı hâtime bölümünü hiç yazmamış, beşinci babı da ikiye bölerek birinci bölümünü El Tüzer Han'a, ikinci bölümünü ise Muhammed Rahim Han'a ayırmıştır.

Orta Asya Türk tarihinin özellikle Rus işgalinden önceki son dönemi hakkında tarihi kaynaklar yetersizdir. Bundan dolayı *Firdevsü'l-ikbâl*'in 19. yüzyıl Orta Asya Türk dili ve tarihi konusundaki değerinin çok yüksek olduğu konusunda araştırmacılar görüş birliği içindedirler.

\* El Tüzer'in 1804-1806 yılları arasında hüküm sürdüğü bilindiğine göre Münis, eserine bu yıllar arasında başlamış olmalıdır. Ancak eserine El Tüzer'in hükümdar olmasından belli bir süre sonra başladığı için başlama tarihi büyük ihtimale 1804'ün sonları ya da 1805 yılının başlarıdır. Çünkü kendisinin de eserinde belirttiği gibi (Fİ 66a/3 vd.) El Tüzer öldürüldüğünde yaklaşık 65 varak yazmıştı. Bu kadar çalışma kanatimize göre bir yıla yakın bir süre almış olmalıdır.

*Firdevsü'l-ikbâl*'in dokuz yazması bulunmaktadır. Bunların ikisi Leningrad'daki, beşi Taşkent'teki, biri Helsinki'deki ve biri de İstanbul'daki kütüphanelerdedir\*.

Eserden ilk olarak Vámbéry söz etmiştir. Ancak Vámbéry'nin verdiği bilgilerde yanlışlıklar vardır (İnan 1933: 18). Eser üzerinde ilk çalışma Rus oryantalist A.L. Kuhn tarafından yapılmıştır (1873). Ondan sonra A. Amirkhan'yantz'ın eserle ilgili küçük çalışmaları varsa da eser üzerindeki ilk ciddi çalışma Barthold'a aittir. Barthold, *Firdevsü'l-ikbâl*'in küçük bir bölümünü yayımlamıştır. Rusya'da ise Samoyloviç'ten başka P. P. Ivanov, A. K. Borovkov ile Z. Aksakov, Gulanov, Munirov, Yudin gibi bilim adamları da eser üzerinde çalışmışlardır. Ayrıca Eckmann, Köprülü ve Hofman'ın da bu konuda çalışmaları olduğunu belirtmek gerekir (Bregel 1988: 36 vd.). Türkiye'de ise 1909'da Necip Asım\*\* ve 1933'te Abdülkadir İnan\*\*\* eserle ilgili küçük makaleler yayımlamışlardır.

Hem içerik hem de dil bakımından çok önemli bir eser olan *Firdevsü'l-ikbâl* üzerinde en kapsamlı çalışma Yuri Bregel tarafından yapılmıştır. Bregel, Leningrad'taki iki nüshanın (C ve E nüshaları) edisyon kritiğini yaparak eseri önce Arap harfli Çağatayca olarak\*\*\*\*, sonra da İngilizceye tercüme ederek\*\*\*\*\* yayımlamıştır.

Henüz *Firdevsü'l-ikbâl*'in herhangi bir nüshasının tamamının transkripsiyonlu metni toplu olarak yayımlanmış değildir. Ancak Türkiye'de yakın zamanda yapılan doktora tezleri ile eserin -Bregel'in görme imkânı bulamadığı- İstanbul nüshasının transkripsiyonlu metni araştırmacıların istifadesine sunulmuştur\*\*\*\*\*.

## 2.1. Dil ve üslup özellikleri

Yukarıda da ifade edildiği gibi Münis, *Firdevsü'l-ikbâl*'in 1813 yılı olaylarını anlatırken eserine ara vermek zorunda kalmış ve bir daha çalışma fırsatı bulamamıştır. Eseri bitirmek Münis'in ölümünden sonra Agehi'ye düşmüştür. Bu bakımdan yaptığımız çalışmada Münis'in bizzat yazmış olduğu, eserin beşinci babına kadar olan bölümünün dil ve üslup özellikleri üzerinde durulacaktır\*\*\*\*\*.

\* Bu nüshalar hakkında bilgi için bk. Yuri Bregel, *Şir Muhammed Mirab al-mutahallas bi'l-Münis ve Muhammed Rıza Mirab al-mutahallas bi'l-Agehi, Firdevsü'l-ikbâl, H(v)ârezm Tarihi*, E. J. Brill, Leiden, s. 43-44, 1988.

\*\* Necip Asım, "Firdevsü'l-ikbâl 1", *Türk Dergisi*, S. 2, İstanbul, s. 68-71, 1328; a.m.f., "Firdevsü'l-ikbâl 2", *Türk Dergisi*, S. 3, İstanbul, s. 81-85, 1328. Necip Asım, bu makale serisinin ilkinde Şibanlılar zamanından beri Orta Türk tarihinin kısa bir özeti yapmış, ikincisinde de *Firdevsü'l-ikbâl*'in bu çalışmaya da esas alınan ve şu anda İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi nu: T 82'de bulunan nüshanın yüzeysel bir tanıtımını yapmıştır. Bu yazısında sözü geçen nüshanın devamındaki Agehi'nin *Riyazü'd-devle* ve *Zübdetü'l-tevarih* adlı kitapları hakkında da kısa bilgiler vermektedir. Yazar bu nüshanın nerede bulunduğunu belirtmemiş, "elimizdeki nüsha" (s. 85) demekle yetinmiştir.

\*\*\* Abdülkadir [İnan], "XIX-uncu Asır Türkistan şair ve tarihçilerinden Şir Mehmet Munis 1778-1829", *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, c. 2, S. 13, İstanbul, s. 17-20, 1933. İnan, bu makalesinde *Firdevsü'l-ikbâl*'in İstanbul nüshasına dayanarak Münis'in hayatı hakkında bilgiler vermektedir. Yazar, makalesinin seri şeklinde devam edeceğini belirtmesine rağmen makalenin devamına rastlanmamıştır.

\*\*\*\* bk. Yuri Bregel, *Şir Muhammed Mirab al-mutahallas bi'l-Münis ve Muhammed Rıza Mirab al-mutahallas bi'l-Agehi, Firdevsü'l-ikbâl, H(v)ârezm Tarihi*, E. J. Brill, Leiden, 1988.

\*\*\*\*\* bk. Yuri Bregel, *Şir Muhammed Mirab al-mutahallas bi'l-Münis and Muhammad Rıza Mirab Agahi, Firdaws Al-ikbâl (History of Khorezm)*, Brill, Leiden-Boston-Köln, 1999.

\*\*\*\*\* bk. Hayrullah Kahya, *Münis ve Agehi Firdevsü'l-ikbâl (vr. 1b-156b) (Giriş, İnceleme, Metin, Dizin)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2010; Sevda Kaman, *Firdevsü'l-ikbâl Giriş-Transkripsiyonlu Metin-İnceleme (156b-336a)-Dizin*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2012; R. Şenay Şişman, *Firdevsü'l-ikbâl: Giriş, Transkripsiyonlu Metin (vr. 336a-523a)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2012.

\*\*\*\*\* *Firdevsü'l-ikbâl*'in ilk beş bölümünün ses ve şekil bilgisi ile ilgili genel özellikler tarafımızdan doktora tezi olarak

## 2.1.2. Belli başlı dil özellikleri

### 2.1.2.1. Ses bilgisine dayalı özellikler

**2.1.2.1.1.** Klâsik Çağataycada sık olarak karşılaşılan e > ö değişmesiyle *çöktüş*, *örük*, *ösrük*, *öçkü*, *töşük*\* şeklindeki kelimeler ile ve a > o değişmesiyle *ocun*, *osru*, *oşuk*- şeklindeki kelimelerde görüldüğü gibi kök ünlüsünün gerileyici benzeşmeyle yuvarlaklaşmasına metnimizde rastlanmamaktadır. Bununla birlikte metnimizde eyle (< ET. ayla) kelimesinin hem *eyle* 126b/15 hem de e > ö değişmesi ile *öyle* 129b/16 "öyle" şekline rastlanmaktadır. Benzer şekilde a > o değişmesi ile *Ĥovvā* < *Ĥavvā* "Hz. Hava" 14b/15, *Žohhāk* < *Žahhāk* "Dahhak" 11a/5 gibi sadece özel isimlerde görülen örnekler de bulunmaktadır.

**2.1.2.1.2.** Klâsik Çağataycada *kivür*- (< E.T. *kirgür*-) "girdirmek, sokmak" şeklindeki kelime metnimizde her zaman g > v > y değişmesi ile *kiyür*- 79b/10 şeklindedir.

**2.1.2.1.3.** Klâsik Çağataycada hem sadalı hem de sadasız şekilleri olan bazı eklerin metnimizde sadece sadalı şekilleri bulunmaktadır. Bu durum metnimizde ünsüz uyumsuzluğunun görülmesine yol açmaktadır. Bu uyumsuzluk daha çok hâl ekleri, sıfat-fiil ekleri, zarf-fiil ekleri ve bazı fiilden isim yapım eklerinde görülmektedir. Bu ekler aşağıda tek tek sıralanmıştır:

#### 2.1.2.1.3.1. Yönelme hâli eki

Klâsik Çağataycada genel olarak ünsüz uyumuna uyan bu ek metnimizde daima -*ga/-ge* şeklinde olduğundan uyum dışında kalmaktadır: *késmekge* "kesmeye" 110b/17, *marhamatga* "merhamete" 10a/4, *memleketge* "memlekete" 143b/2, *tofrağga* "toprağa" 16a/12, *tökülmekge* "dökülmeye" 133a/5, *otga* "ateşe" 16a/16, *uruşga* "savaşa" 27a/13, *yurtga* "yurda" 33a/17.

#### 2.1.2.1.3.2. Bulunma hâli eki

Klâsik Çağataycada genel olarak ünsüz uyumuna uyan bu ek metnimizde daima -*da/-de* şeklinde olduğundan uyum dışında kalmaktadır: *cannatda* "cennette" 6a/6, *ĥabsda* "hapiste" 84b/12, *tarafda* "tarafıta" 126b/14, *törtide* "dörtte" 40a/7, *uruşda* "savaşta" 128b/13, *üçde* "üçte" 58a/1, *vahtda* "vakitte" 149b/13.

#### 2.1.2.1.3.3. Ayrılma hâli eki

Klâsik Çağataycada genel olarak ünsüz uyumuna uyan bu ek metnimizde daima -*dın/-din* şeklinde olduğundan uyum dışında kalmaktadır: *çabüklikdin* "çabukluktan" 127b/9, *bahıştdın* "cennetten" 15a/10, *bolmasdın* "olmazdan" 143a/8, *ĥalāyıkđın* "yaratıklardan" 84a/11, *raŕŕfatđın* "yükseklikten" 5b/1, *susızlıkdın* "susuzluktan" 47b/12, *Ürgençđin* "Ürgenç'ten" 52b/16.

#### 2.1.2.1.3.5. Bildirme eki

Bildirme eki metnimizde genellikle -*dur/-dür* şeklinde olduğundan uyum dışında kalmaktadır: *artuğdur* "fazladır" 141a/4, *kérekdür* 8b/8, *kıyāmatdur* "kıyamettir" 9b/1, *saŕŕdatdur* "saadettir" 5b/8, *yokdur* "yoktur" 153b/7.

Metinde -*tür* şeklinin görülmesi çok nadirdir: *köptür* "çoktur" 95b/9.

hazırlanmıştır. Burada bilhassa bu özelliklerin Klâsik Çağataycadan farklılık gösteren hususiyetleri yeniden gözden geçirilerek ele alınmıştır. Böylece son dönem Çağatayca bir esere göre son dönem Çağataycasının dil bakımından Klâsik Çağataycadan belli başlı ne gibi farklılıklar gösterdiği ortaya konmuş olacaktır. Buna ek olarak *Firdevsü'l-İkbâl*'e göre Münis'in üslup özellikleri, bu çalışmayla ilk kez söz konusu edilmektedir.

\* Çalışmada verilen tüm örnekler alfabetik sıralanmıştır.

## 2.1.2.1.3.6. -ğaça/-geçe eki

Yönelme hâli eki ile eşitlik ekinin birleşmesinden oluşan bu ek, metnimizde her zaman -ğaça/-geçe şeklinde olduğundan uyum dışındadır: *çağğaça* "çağa kadar, zamana kadar" 24b/2, *kıyāmatğaça* "kıyamete kadar" 15a/12.

## 2.1.2.1.3.7. Mutlak gelecek zaman eki

Fiil kök veya gövdelerine -ğu/-gü gelecek zaman sıfat-fiil eklerinden sonra iyelik ekleri getirilerek teşkil edilen bu ekin başındaki ğ/g, metinde her zaman sadalı olduğundan uyum dışındadır: *aytgısı dururlar* "söyleyeceklerdir" 43a/14, *çıkgısı* "çıkacaktır" 123b/19, *tapgısı durur* "bulacaktır" 9b/16, *tutgum durur érdüm* "tutacaktım" 26b/14.

## 2.1.2.1.3.8. Gelecek zaman eki

Klâsik Çağataycada genel olarak ünsüz uyumuna tabi bu ek metnimizde daima -ğay/-gey şeklinde olduğundan uyum dışındadır: *çıkgay men* "çıkayım, çıkacağım", *örgetgey* "öğrete" 22b/14, *tapğay* "bulacak, bula, bulur" 131b/12, *yétüşgey* "yetişe" 28b/4.

## 2.1.2.1.3.9. İkinci şahıs emir eki

Klâsik Çağataycada genel olarak ünsüz uyumuna uyan bu ek metnimizde daima -ğıl/-gil şeklinde olduğundan uyum dışındadır. Metnimizde uyum dışı kullanılan bir örneğe rastlanmıştır: *çékgil* "çek" 13b/12.

Ancak metinde geçen manzumelerde kafiye zorunluluğundan dolayı nadiren -gül şekline de rastlanmaktadır: *töngül* "dön" 96a/3.

## 2.1.2.1.3.10. -ğan/-gen eki

Klâsik Çağataycada genel olarak ünsüz uyumuna uyan bu ek metnimizde daima -ğan/-gen şeklinde olduğundan uyum dışındadır: *ağğanı* "akanı" 154b/13, *éşitgen* "işiten" 26a/7, *kaçğan* "kaçan" 59b/6, *kétgen* "giden" 45a/1, *yaratğan* "yaratan" 26a/2.

## 2.1.2.1.3.11. -ğu/-gü eki

Klâsik Çağataycada genel olarak ünsüz uyumuna uyan bu sıfat-fiil eki, metnimizde daima -ğu/-gü şeklinde olduğundan uyum dışındadır. Bu ek metnimizde, Klâsik Çağataycada olduğu gibi, kendisinden sonra genellikle *dék* edatını alır: *soraşgu dék* "karşılıklı soruşacak gibi" 57b/15, *yapuşgu dék* "yapışacak gibi" 54a/2.

## 2.1.2.1.3.12. -ğuluğ/-gülik eki

-ğu/-gü sıfat-fiil ekinden türemiş bir sıfat-fiil ekidir. Metnimizde ekin -ğuluğ/-külik şekline rastlanmaz. Tek örneği vardır: *bolğuluğ durur* "olacaktır" 148b/1.

## 2.1.2.1.3.13. -ğuç/-güçi eki

Klâsik Çağataycada genel olarak ünsüz uyumuna tabi olan bu ek, metnimizde her zaman -ğuç/-güçi şeklinde olduğundan uyum dışındadır. Metnimizde toplam iki kez geçen bu ekin uyum dışına çıkmış tek örneği vardır: *yakğuç* "yakıcı, yakacak olan, yakan" 10a/10.

## 2.1.2.1.3.14. -ğalı/-geli eki

Klâsik Çağataycada genel olarak ünsüz uyumuna uyan bu ek metnimizde her zaman -ğalı/-geli şeklinde olduğundan uyum dışındadır: *çıkgalı* "çıkma için" 148b/13, *étgeli* "etmek için, etmek amacıyla" 154b/6, *ötgeli* "geçmek için, aşmak için" 33b/4.

## 2.1.2.1.3.15. -ğu(n)ça/-gü(n)çe eki

\* Metinde tek örneği bulunmasına rağmen diğer eklerdeki uyumsuzluğa kıyasla bu ekin de büyük ihtimalle uyum dışı olduğu kanaatindeyiz.

Klâsik Çağataycada genel olarak ünsüz uyumuna uyan bu ek metnimizde her zaman -*ğu(n)ça/-gü(n)çe* şeklinde olduğundan uyum dışındadır. Metnimizde fazla örneği olmayan bu ekin uyum dışına çıkmış iki örneğine rastlanmıştır: *ötgünçe* "geçince" 127b/1, *yétgünçe* "yetince, ulaşınca".

#### 2.1.2.1.3.16. -*ğaç/-geç* eki

Klâsik Çağataycada genel olarak ünsüz uyumuna tabi olan bu ek metnimizde her zaman -*ğaç/-geç* şeklinde olduğundan uyum dışındadır: *ğaytğaç* "geri dönünce" 14a/11, *tapğaç* "bulunca, bulduğunda" 28b/4, *yétgeç* "yetişince, ulaşınca" 45b/5.

#### 2.1.2.1.3.17. -*ğanda/-gende* eki

-*ğan/-gen* sıfat-fiil eki ile -*da/-de* hâl ekinin birleşmesinden oluşan bu ek, metnimizde her zaman -*ğanda/-gende* şeklinde olduğundan uyum dışındadır: *çapğanda* "yağmaladığında" 68a/8, *çıkganda* "çıktığında, çıktığı zaman" 27a/2, *tapğanda* "bulduğunda, bulunduğu zaman" 96b/6, *uruşganda* "savaşığında, savaşığı sırada" 86a/7, *yétüşgende* "yetiştğinde, yetiştığı zaman" 20a/15.

#### 2.3.2.1.2.18. -*ğun/-gün* eki

Genellikle fiilin bildirdiği faaliyeti ifade eden -*ğun/-gün* ekinin Klâsik Çağataycada sadasız şekilleri de varken metnimizde sadece sadalı şekillerine rastlanmıştır. Bu durumda ekin uyum dışı kaldığı görülmektedir: *çapğun* "çapul" 37a/2, *uçğun* "kıvılcım" 33a/3.

**2.1.2.1.4.** Metinde Kıpçak etkisinden dolayı bir kelimedede bugünkü Tatar, Başkurt, ve Kazakçada olduğu gibi ön sesteki *ayın* sesinin yerine /ğ/ sesinin getirildiği görülmektedir: *ğār* (< Ar. *Ŗār*) "ar, utanma duygusu" 126b/12.

**2.1.2.1.5.** Metnin bir özelliği de *dur-* (< tur-) yardımcı fiilinin üçüncü şahıs çekiminin *durur* şeklinde olmasıdır. Ancak az sayıdaki örneklerde bu fiilin son hecesinin düşürüldüğü görülmektedir: *barıpdurlar* "varmışlardır, gitmişlerdir" 16b/10, *bāzūsındındur* "pazusundandır" 5b/13, *ğamdur* "gamdır" 19a/13, *işidür* "(onun) işidir" 110a/4, *nédür* "nedir" 13b/11, *žafardur* "zaferdir" 12b/12.

#### 2.1.2.2. Şekil bilgisine dayalı özellikler

**2.1.2.2.1.** Aitlik eki Klâsik Çağataycadan farklı olarak metnimizde her zaman sadalı şekildedir: *avvalğı* "evvelki" 76a/2, *burunğı* "önceki" 101a/9, *soñraqı* "sonraki" 77a/12.

**2.1.2.2.2.** Geçişli fiiller yapan +*da-/de-/ta-/te-* eki Klâsik Çağataycada genellikle sadalı şekliyle görülürken metnimizde bu ekin sadasız şekilleri de kullanılmaktadır: *iste-* "istemek" 15b/12, *yan-ta-ş-* "yan yana gelmek" 7a/11.

**2.1.2.2.3.** Fiilden fiil yapan -*a/-e-* ekinin metnimizde eklendiği kelimenin anlamını değiştirmedeği de olur. Böylelikle bir genişleme olayının meydana geldiği anlaşılmaktadır: *sor-a-ş-* "soruşmak" 57b/15.

**2.1.2.2.4.** Metnimizde Arapça olmayan bazı kelimelere Arapça çokluk ekleri getirildiği görülmektedir. Fakat bu durumun örneği çok değildir: *bélekāt* "hediyeler" 41b/2, *soyurgālāt* "ihsanlar, hediyeler" 113b/8, *tansuqāt* "kıymetli şeyler" 41b/2.

**2.1.2.2.5.** Metnimizde Klâsik Çağataycada ilgi hâli eki ile yardımcı ses olarak yuvarlak ünlü de alabilen birinci çokluk şahıs iyelik ekinin her zaman düz ünlülü oldukları görülmektedir. Bu ekler aşağıda ele alınmıştır:

**2.1.2.2.5.1.** Birinci çokluk şahıs iyelik eki, ünsüz ile biten kelimelerden sonra

+mız/+miz, ünlüyle biten kelimelerden sonra ise +ımız/+imiz'dir: abamız "babalarımız" 8a/13, amcâdımız "dedelerimiz, cedlerimiz" 8b/9, elimiz "ilimiz, yurdumuz" 91b/10, hâlâtımız "hâllerimiz" 8b/10, yurtumuz "yurdumuz" 34a/8.

2.1.2.2.5.2. İlgî hâli eki, yukarıda da belirttiğimiz gibi, her zaman düz ünlüdür: *hannîñ* "hanın" 43a/16, *her kimsenîñ* "her kimsenin, herkesin" 43a/10, *ordunîñ* "konağın" 45a/2, *şaharnîñ* "şehrin" 40b/15. Ancak kalıplaşmış olarak bir kelimenin yuvarlak ünlü almış olduğu görülmektedir: *munuñ* "bunun" 90a/3.

2.1.2.2.6. Sayıların durumu metnimizde Klâsik Çağataycadaki gibidir. Şu örnekler ise aşırı çokluk ifade etmekte kullanılmışlardır: *miñ tümen* 54a/17, *tümen miñ* 111a/14, *miñ miñ yetti yüz kırk yetti miñ* 39b/16, *miñ miñ altı yüz miñ* 39b/17.

2.1.2.2.7. Çağataycada +rak/+rağ/+rek şekillerinde görülen karşılaştırma sıfatlarının metnimizde sadece sadasız şekilleri görülmektedir: *artuğrak* "daha fazla, çok fazla" 29b/17, *bulandrağ* "daha yüksek, çok yüksek" 14a/15, *köprek anbyā* "daha çok enbiya" 22a/14, *uluğrak* "daha büyük" 17b/15.

Bu ek, nadiren kalınlık incelik uyumu dışına çıkabilir: *kiçikrak* "daha küçük, küçüğe" 19b/13.

2.1.2.2.8. Klâsik Çağataycada *biz* şeklindeki birinci çokluk şahıs zamiri metnimizde eklenerek her zaman +mız/+miz şeklinde görülmektedir: *êşitürmiz* "iştiriz" 75b/14, *munhazım kılğaymız* "mağlup edebiliriz" 111a/17, *ölermiz* "ölürüz" 111b/1, *tüşüp dururmız* "düşmüşüz" 148b/15.

2.1.2.2.9. Metnimizde geniş zamanın olumsuzu nadiren fiil kök veya gövdelerine -man/-men+(zamir kökenli şahıs ekleri) getirilerek de yapılmaktadır. Aslında bir Azeri Türkçesi özelliği olan bu yapı, Klâsik Çağataycada da görülebilmektedir. Metnimizde sadece birinci tekil şahısta görülen bu yapıya iki örnekte rastlanmıştır: *alman* "almam" 26a/3, *körmen durur men* "görmem" 93b/11.

2.1.2.2.10. *é(r)*- fiilinin şart çekimi görülen geçmiş zaman ekinde sonradan geldiğinde eklendiği fiile zaman anlamı katar: *kıldı érse* "kılınca, kıldığında" 22a/9, *kördiler érse* "görünce, gördüklerinde" 89b/16.

Metnimizde *érse* yapısının, Batı Türkçesinde olduğu gibi, tamamen kalıplaşmış biçimlerine de rastlanmaktadır: *kemendi durursa* "kemendi ise" 6a/3, *yoksa* "yoksa" 62b/8.

2.1.2.2.11. *é(r)*- yardımcı fiilinin olumsuz çekimin *é(r)mes* yerine metnimizde nadiren, Batı Türkçesindeki gibi, *dégil* ile yapıldığı görülmektedir: *kerem dégil* "kerem değil" 94a/4.

2.1.2.2.12. Metnimizde *dur-* (< tur-) yardımcı fiilinin geniş zaman çekimli hâlinde sonradan sık sık *é(r)*- yardımcı fiilin çeşitli çekimli hâllerinin getirildiği de görülmektedir. Bu tür durumlarda *dur-* (< tur-) yardımcı fiilinin anlama hiçbir etkisi olmamakta, kelime *é(r)*- yardımcı fiilinin bildirdiği anlamı taşımaktadır: *Óâzım durur érdük* "yola koyulduk" 105b/15, *dostı durur érdi* "dostu idi" 44b/16, *hāmıla durur érken* "hamile iken" 44b/15, *koyar durur érdiler* "koyardılar" 15b/16.

\* Bu ek Eski Türkçe, Hakanîye ve Harezm Türkçelerinde +mız/+miz şeklindedir. Biz Klâsik Çağataycada ekin *biz* şeklinde olmasından dolayı gerek Eski Türkçedeki gerekse Klâsik Çağatay sonraki dönemlerdeki +mız/+miz'in zamir kökenli şahıs eki olduğunu düşünüyoruz.

**2.1.2.2.13.** *bol-* yardımcı fiilinden sonra nadiren *é(r)-* yardımcı fiilinin görülen geçmiş zaman çekiminin getirildiği görülmektedir. Bu tür durumlarda, *dur-* (< tur-) yardımcı fiilinde olduğu gibi, *bol-* yardımcı fiilin anlama hiçbir etkisi olmamakta, kelime *é(r)-* yardımcı fiilinin bildirdiği anlamı taşımaktadır: *kaşıda bolur érdi* "huzurunda idi" 92a/4, *mulâzamatıda bolur érdüm* "devamlı hizmetinde idim" 96a/15, *mulâzamatıda bolur érdi* "devamlı hizmetindeydi" 152a/10.

**2.1.2.2.14.** Çağdaş Kıpçak şivelerinde yan yana bulunan çift *l* ünsüzü *ld* şekline dönüşmektedir. Meselâ Kırgız Türkçesinde *Allah* > *Alda* şeklindedir. Bu hadise metnimizdeki *al* kelimesinde de görülmektedir. Kelime ek aldığı anda ikizleşmeye uğramaktadır: *allıda/alıdı, aldıga/allıga, allıdın* gibi. Bunlar anlam olarak kendilerinden önce gelen kelimeye -aldıkları hâl eklerine göre- "ön, önce, huzur, kat" anlamlarını katar: *Ak Yaf Köprüginiñ aldıda* "Ak Yaf Köprüsü'nün önünde" 120b/13, *anıñ allıdın* "onun önünden" 150b/4, *Bābā Hanñıñ aldıga* "Baba Han'ın huzuruna, Baba Han'ın katına" 147a/1, *dar-ı davlatñıñ allıda* "devlet kapısının önünde" 123b/16, *kalÖanıñ allıga* "kalenin önüne" 145a/12.

### 2.1.3. Üslup özellikleri

Münis'in süslü, mecazlarla dolu ve ağır bir dil kullandığı savı her zaman doğruyu yansıtmaz. Çünkü Münis, anlattığı konunun niteliğine göre üslubunu değiştirmeyi bilen, tekdüze bir anlatıma sahip olmayan özgün bir yazardır.

Aşağıda *Firdevsü'l-ikbâl*'de dikkatimizi çeken üslup özellikleri üzerinde durulmuştur:

**2.1.3.1.** Münis özellikle *münacaat*, *na'ı*, *dört halife* ve *padişahın övgüsü* gibi bölümleri anlatırken alabildiğine ağır bir dil kullanır. Teşbihler, mecazlar ve abartmalar bu bölümde oldukça yoğundur. Arapça ya da Farsça birleşik sıfatlar ve tamlamaları bolca kullanır. Bu bölümde uzun ve devrik cümlelerin varlığı da dikkati çekmektedir:

*ÖĀlī-mekān sultānlarnıñ dabdaba-ı haşamatı ve gerdün-tuvān hāķānlarnıñ kevkebe-i davlatı ol pād-şāh-ı Ŗāla'l-ıtlāķ kullıķı bile ıntızām tapar kim Ŗālam-ı nāsūt anıñ bār-gāh-ı saltanatı allıda bir każā-yı muhaķķar durur ve fażā-yı melekūt dar-gāh-ı Ŗażmatıdın bir şāhn-ı muķaşşar. Ėudūs u ķadm ikki gevher-i nā-sufta durur; ırādatı Ŗummāmdın; vucūd u Ŗadam ikki ĝonça-ı nav-şüküfte, şanŖatı ĝulistānıdın. MaŖmūra-ı kevn ü mekān zābita-ı ķudratıdın mażbūt, Ŗālam-ı arvāh u ābdān rābita-ı ĥikmetidin marbūt (1b/2-7).*

*Ėakīmī kim ĥikmet-i bālĝası bile felek-i buķalamünnüñ lācavardī kevn-i ayvān-ı bī-sutünñ āfiāb-ı cahān-tāb şamsası ve kevāķib-i şavābit u sayyār ķubbası bile muzayyan ķıldı ve yérniñ tıra tofraķın raşahāt-ı saĥāb-ı Ŗınāyatıdın bahramand étip ĝül ü rayĥān naşvō-numāsı bile ĝülşen (2a/8-12).*

*Ėılm cavāķırımıñ kānı, ĥayā ĝülbüniniñ ĝulistānı, kelām-ı muŖcız-nızāmıñ cāmıŖı, küĥr ü nıfāķ rusūmınıñ mānıŖı, Ėurayş ķabāyılınıñ Ŗızzat-maŖābı, banī-Umayya tavāyifiniñ farĥunda alķābı aŖnī ĥabību'r-Raĥmān amīru'l-muŖminin ŖŖşmān ibn ŖAffān rażiya'llāhu Ŗanh (4a/8-12).*

*Ėazrat-ı aŖlā-hāķānī, muķarrab-ı dar-gāh-ı subĥānī, muravvic-ı ķavāŖıd-ı saltanat-ı Muĥammad, asās-ı manzilat, evreng-i zīb-ı ĥilāfat, masnad-ārā-yı calālat, Keyvān-ı panāh-ı ĥurşid, külāh-ı Ŗadālat, manķabat-ı muŖallā-manzilat (6a/14-17).*

Ancak tarihi olayları anlatırken üslubunu değiştirir. Buralarda kısa cümlelerle sade bir anlatımı yeğler. Arapça veya Farsça tamlamalara çok az yer verir. Böylesi durumlarda sadece din ve devlet adamları gibi şahıslardan önce ya da sonra övgü yahut saygı bildiren unvan veya dua ifadeleri anlatımı ağırlaştırmaktadır:

*Ekşer avkât kuş salmaklık işige maşgûl durur érdi ve miñ mîr-ı şikârğa vażıfa bérür érdi ve balāğatğa yétgendiñ soñra ihtiyârı bile bir namâzını kazâ kılmadı ve bir saħarnı ğaflat bile ötkermedi. Yaşı éllik bésde érdi kim Ħaķnıñ cıvârıǵa bardı ve avlâdı bés érdi (90b/8-12).*

*Sultânıñ mîr-âhûrıdın naķl durur kim ol uruşda Sultānğa tüşgen ğanâyım atınıñ tokuzdın birin alur érdüm. Maña yetti yüz at téđdi. Özge amvâlnı mundın kıyâs bile kılsa bolur. Mundın on altı yıl soñ Sultān, Ürgençdin Ħurâsānğa kélip Kuçand çölgeside kışladı (52b/13-18).*

*Şîr Ğâzî Han: Ol Sultān Ğâzî Sultânıñ avlâdıdın durur. Muvallıd u mañsaósı Buħârâ-yı Şarîf durur. Avâyıl-ı hâlıda madrasa-nışın bolup Óılm talabıda köp saÓylar körgüzüp durur ve fażâyıl u kemâlât hâşıl kıldı. Sana miñ yüz yigirme altıda Ħaml muntaşafıda Buħârâdın keltürüp Ħıvaķ dâru's-saltanasıda tahtğa oturguzdılar. Afzalu'l-Óulamâ ve zubdatu'l-fużalâ mavlânâ-yı aÓzam ve dānâ-yı mükerrem Seyyid Muħammad Âhûnd bu bâbda dép durur kim (65b/14-17).*

*ÓAbdu'l-azîz Han ibn Ğâyib Han: Aķım Ħannıñ avvalǵı Óazlıdın soñra bir neççe muddat pād-şāh bolup maÓzûl bolup durur. Ol hûş-şurat u pākîze-sîrat yigit érdi. Baĝâyat okçı durur érdi. Naķl kıulurlar kim bir kün Ħan, Muħammad Amîn Ólnaķ başlıĝ Ħıvaķ dâru's-saltanasıñın umarâ u ekâbir ve bég-zādaları bile Kavruk Tām ve Ásitāna ħavâlisıǵa avĝa çıķıp durur érdi. Şikār aśnâsıda Ħannıñ taķābulıdın nayıstānnıñ arasıdın bir toñuz çıķa keldi. Ħan anıñ mañlayıdın bir ok şist bérdi kim ok kıyruķıdın çıķıp yerge sançıldı (80b/2-9).*

**2.1.3.2.** Mûnis, secili söyleyişlere yer vermeyi sever:

*VākâyıÓ macâlisıñın tarāna-sāzı, badāyıÓ maħâfılınıñ vākıÓa-pardāzı, yaÓnı ħama-ı ĝarāmat\*-heneggāma āvāz-ı şafır ve şadâ-yı şarîr bile mundaĝ fasāna-tarāzlıĝ kılar kim (138a/9-12).*

*Ve iltmās körgüzüp durur kim carâyım-ı ķadîma ve avāşım-ı cadîda ħacâlatıdın yüzüm yok turur kim (151b/2-4).*

*Anıñ üçün kim ħılāfat burcınıñ mıhr-ı duruħşandası ve saltanat durcınıñ gevher-i raħşandası, cahāndārılıĝ tahtınıñ masnad-nışını ve Óālam-ĝırılıĝ tâcınıñ durr-ı şamını (35a/5-8).*

*MaÓmûra-ı kevn ü mekân zābıta-ı ķudratıdın mazbût, Óālam-ı arvāh u ābdān rābıta-ı ħikmetidin marbût (1b/5-7).*

**2.1.3.3.** Mûnis cümlelerini en çok kim ve ve bağlaçlarıyla birbirine bağlamaktadır\*. Bu amaçla kimi zaman zarf-fiilleri kullandığı da görülmektedir:

*Bu şuratdın ba-ĝâyat muhtahıc u masrûr bolup uluĝ toy ve Óazım sūr tartıb bérdi ve aÓyân-ı Ħazrat u erkân-ı davlatıǵa maşvarat kıldı kim "Bu farzand-ı arcmand bir yaşıp durur. Kıysı atğa munāsıb kôrer siz." Bu aśnâda ol oĝlan kemâl-i fasāhat bile sözĝa keldi kim "Méniñ atım Oĝuz durur." Ħużzâr-ı maclıs taÓaccub kılıp hem ol at bile atadılar ve dép dururlar kim Oĝuz Ħan mādâr-zād-ı valî durur érdi. Ħavârıķ-ı Óādāt*

\* Metinde (□□□□□) şeklindedir.

\*\* Metindeki kî yapısı ayrı bir yazıda meşgul olunacak kadar hususiyetlere sahip olduğu için burada ayrıntıya girilmemiştir.

andın köp vâkı<sup>Ö</sup> bolğan durur (26a/12-18).

Qurbān Qulı Bég, Kāt ahālīsı bile mu<sup>Ö</sup>ānıdlarını ma<sup>Ö</sup>sūr u ma<sup>Ö</sup>tül qıldı. Bu ıcmāl-ı ta<sup>Ö</sup>fılı ol durur kim a<sup>Ö</sup>ādı, qal<sup>Ö</sup>ğa kirgende Qurbān Qulı Bég zārūratsız in<sup>Ö</sup>qıyād körgüzüp mudārā kılar érđi (149b/8-11).

Şır Gāzı Han davrānında bir neçe muddat <sup>Ö</sup>ınaq érđi ve Sultān avlādının Allāh Na<sup>Ö</sup>zar Bégge ol man<sup>Ö</sup>abını ta<sup>Ö</sup>fıvız kılıp özi biylik ya<sup>Ö</sup>nı amıru 'l-umarālık martabasığa muşarraf boldı (95b/7-10).

Mengü Témür Handın Amır Tertkay Bahādur bile seksen miñ kişi alıp Argun Han qaşdı üçün İrānga yürüş qıldı ve İrān umarāsı bile uruşup qayttı ve dēp dururlar kim Tokta<sup>Ö</sup>ğu Han ibn Mengü Témür Han, Tuda Mengü Handın mutavahhım bolup qaçıp éldin mutavārı bolup durur érđi. Amır Noqay Noyanga bitip yiberip durur kim "Aqa ve ini ve <sup>Ö</sup>am-zādalarım mēniñ qaşdımgı muttafiq bolup dururlar (87b/2-8).

**2.1.3.4.** Mūnis, duygu, düşünce ve hayalleri güzel ifade edebilmek amacıyla metin içinde sık sık berceste mısralara, güzel sözlere ve manzumelere yer verir. Bu sözler kimi zaman Arapça veya Farsça olabilir. Bu türlü anlatım metne akıcılık sağlamak ve okuyucunun sıkılmasını önlemektedir. Bu manzumeler bazen düz yazıda anlatılan olayların nazma çekilmiş şekinden ibaret olabildiği gibi bazen de anlatılan olay hakkındaki duyguların işlendiği manzumeler de olabilmektedir. Bu ikinci tür manzumelerin edebî değeri daha yüksektir. Bu manzumelerin çoğu şairin kendisine ait olmakla birlikte başka kaynaklardan aldığı manzumeler de vardır. Bu alıntılar Mūnis'in kültürel birikimini göstermesi açısından ayrıca önemlidir:

Ve sūrat-ı hālım bu ma<sup>Ö</sup>nā-ı gām-fazāğa muvāfiq érđi kim Maşnavi: Néçük şah bazmığa yétgey gedāyı / Ki anda<sup>Ö</sup>q yok hāqır u bī-navāyı / Tapar mu yol kıyaş vaşlığa hūffāş / Guhargā yantaşur mu her qara taş / Gubār uçmaq bile yétmes felekge / Parı hem-rāz ola almas melekge (7a/9-13).

Ve Kābıl avlādı kim qalın bolup cam<sup>Ö</sup>ıyyat tapıp érdiler: Fasād u <sup>Ö</sup>ınād muқтаzāsı bile banı-Ādamğa zararlar yétkürür érdiler. Çün Şit <sup>Ö</sup>alayhi's-salām şucā<sup>Ö</sup>at ı dılirlıkda öz akrānının mumtāz u sar-afraz érđi. Rubā<sup>Ö</sup>ı: Şahı kim şucā<sup>Ö</sup>atğa mavşüf érür / Şahāmat tarıqıda ma<sup>Ö</sup>ıru<sup>Ö</sup>f érür / Ne imkān durur duşman-ı zorger / Anıñ mülk haylığa tapğay za<sup>Ö</sup>far (17b/8-13).

Ve İt yılı āstāb-ı <sup>Ö</sup>ālam-tāb Ĥaml burcığa tahvıl kılganda nav-roz küni panc-şanba şubhıda fa<sup>Ö</sup>kirniñ vilādātı vu<sup>Ö</sup>kū<sup>Ö</sup> tapıp durur ve hem ol yıl amır-zāda-ı a<sup>Ö</sup>zam ve aşrafı banı-ādam, mucaddit u 'd-davlatı ve 'd-dīn Muḥammad Na<sup>Ö</sup>zar Bég mutavallıd boldı. Na<sup>Ö</sup>zm: Zahı zāda-ı nık u farruh-nıjād / Humāyūn-nasab dūda-ı pāk-zād / <sup>Ö</sup>Adamdın vucūd içre eylep rucū<sup>Ö</sup> / Şaraf avcının qıldı kün dek tulū<sup>Ö</sup> / Kıyaş yañlıg étdi duru<sup>Ö</sup>şandalıg / Güher dek <sup>Ö</sup>ıyān qıldı ra<sup>Ö</sup>şandalıg / Yüzidin bolup şād ata birle cad (82a/12-18).

Qadan Han çün pād-şahlık masnadığa oturdı, Salcıday Han şaytān iğvāsı bile hūrıc kıldı ve köp muḥāraba u mu<sup>Ö</sup>kātaladın soñra Qadan Hannı tutup maḥbūs kıldı ve ol ḥabsda helāk boldı. Şı<sup>Ö</sup>r: Felek kılsa her kimsege yarlıg / Tapar duşmanının madadkārlıg / Çü iqbāl olur rüy gerdān aña / Bolur qardaşı duşman-ı cān aña (84b/11-15).

Anda<sup>Ö</sup>q durur kim Mavlānā Seyyid Muḥammad Āḥūnd anıñ manākıbıda bir qaşıda aytıp durur. Bu abyāt-ı şālāşa ol qaşıdadın durur. Tayammunan Abyāt: ...\*\* (70a/6-9).

Bu keyfiyyet vu<sup>Ö</sup>kū<sup>Ö</sup>ın firāsāt yüzidin añlap saroş-ı gaybı ve mulham-ı lā-raybı dek Mırzā Nāzım Haravı dīvānının bu mısra<sup>Ö</sup> tarannımı bile dıl-dārlıg körgüzdi kim

\* Metinde mucad şeklindedir.

\*\* Burada Farsça beyitler vardır.

MısraÖ: ...\* (9a/6-8).

**2.1.3.5.** Münis, zaman zaman okuyucusuyla konuşur. Kitabın içeriği konusunda okuyucuyu bilgilendirir:

*Ol yıl on sékkiz yaşıda durur érdi. Anıñ zamānıda taóríñ miñ dağı ikki yüz on sékkizde źu'l-kaódanıñ yigirme altısıda panc-šanba küni Ėl Tüzér Bég Óınaqlıq manşabıǵa naşb boldı ve ġurra[-ı] źu'l-ħıccada amır-ı kebır camālu'd-davlatı ve'd-dīn ÓAyaź Biy ÓInaq Óālam-ı fānıdın bāķi cahāńǵa rıhlát kıldı. Inşāó-allāhu taÓālā bu vaķāyıÓ öz mavrıdıda tafşılın bayān kılılur (83b/ 2-7).*

**2.1.3.6.** Münis, eserinde kimi zaman yararlandığı kaynakları belirtirken kimi zaman bunları açıkça zikretmemektedir\*\*.

*Ammā Abu'l-ġāzī Ĥan ibn ÓArab Muħammad Ĥan, navvara marķadah, Şacara-ı Tǔrkte keltürüp durur kim Keyūmarş ölüp Ĥuşeng henüz pād-şāh bolmay durur érdi (29b/13-16).*

*Ĥazrat-ı nızāmu'l-millati ve'd-dīn Amır ÓAlī Şir Tavārīñ-ı Anbyāósıda keltürüp durur kim ol Ĥazratnıñ yetti oǵlı bar durur érdi. Uluǵraķı Anoş durur érdi. Ćün yaşı toķķuz yüz on ikki yılǵa yetti. Anoşǵa banī-Ādam ayālatın tapşurup cahān-ı fānıdın bahuşt-ı cāvidāńǵa rıhlát kıldı ve kırķ bés yıl nubuvvat taħtıda ĥukm sürdi (17b/14-18).*

*Ol zamān fuζalāsınıñ birevidin eşitip mēn kim "Tēmür Ćāzī Ĥan maķtūl bolǵan küni erg darvāzasınıñ pīş-ġāhıdın ġüzerim tüşüp durur érdi. Kórdüm kim Tēmür Ćāzī Ĥannıñ casadı rah-ġüzārda yatıp durur (77a/14-18).*

*Ammā faķır bir nushada körüp durur men kim Bēcın yılı Maşhad-ı Muķaddas ġazātıdın sońıra bī-vāsıta Nīşābūr uruşıǵa atlandı (67a/12-15).*

## KAYNAKÇA

- Alpargu, M. (2002). Türkistan Hanlıkları. *Türkler Ansiklopedisi* (s. 557-605). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Barthold, W. (1998). Hokand. *İA* (c. 5/1, s.553-556). İstanbul: MEB Yayınları.
- "Munis". (2000). Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi (Nesir-Nazım) (c. 15/2, s. 165). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Bregel, Y. (1988). *Şir Muhammed Mirab Al-Mutahallas bi'l-Mūnis ve Muhammed Rıza Mirab Al-Mutahallas bi'l-Āġehī, Firdevsü'l-ikbāl, H(v)ārezm Tarihi*. Leiden, New York, København, Köln: E. J. Brill.
- Bregel, Y. (1999). *Şir Muhammad Mirab Munis and Muhammad Rıza Mirab Agahi, Firdaws Al-Īqbāl (History of Khorezm)*. Leiden-Boston-Köln: E.J.Brill.
- Cumahoca, N. A. (2006). Munis, Şermuhammed (1778-1859). *Türk Dünyası Ortak Edebiyatı Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi* (c. VI, s. 429). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Clauson, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford.
- Devellioğlu, F. (2011). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.
- Eckmann, J. (2003). *Çağatayca El Kitabı*. İstanbul: Akçağ Yayınları.

\* Burada Farsça bir mısra vardır.

\*\* Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Yuri Bregel, *Şir Muhammed Mirab al-mutahallas bi'l-Mūnis ve Muhammed Rıza Mirab al-mutahallas bi'l-Āġehī, Firdevsü'l-ikbāl, H(v)ārezm Tarihi*, E. J. Brill, Leiden 1988, s. 17-25.

- Eckmann, J. (1963). Çağatay Edebiyatının Son Devri. TDAY Belleten, 121-156.
- Firdevsü'l-ikbâl, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Nu: T 82.
- [İnan], A. (1933). XIX-uncu Asır Türkistan Şair ve Tarihçilerinden Şir Mehmet Munis 1778-1829. Azerbaycan Yurt Bilgisi, 2, 13, 17-20.
- Kahya, H. (2010). *Mûnis ve Âgehi Firdevsü'l-ikbâl (Vr. 1b-156b) (Giriş, İnceleme, Metin, Dizin)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, Turkey.
- Kaman, S. (2012). *Firdevsü'l-ikbâl Giriş-Transkripsiyonlu Metin-İnceleme (156b-336a)-Dizin*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, Turkey.
- Khiva. (1994). Taşkent: Uzbekistan Publishers.
- Köprülü, M. F. (1988). Çağatay Edebiyatı. İA (c. 3, s. 270-323). İstanbul: MEB Yayınları.
- Necip Asım (1328). Firdevsü'l-ikbâl 1. Türk Derneği, 2, 68-71.
- Necip Asım (1328). Firdevsü'l-ikbâl 2. Türk Derneği, 3, 81-85.
- Özaydın, A. (1997). Hârizm. TDVİA (c. 16, 217-220). İstanbul: TDV Yayınları.
- Saray, M. (1998). Hive Hanlığı, TDVİA (c. 18, s. 167-170). İstanbul: TDV Yayınları.
- Saray, M. (1987). Buhâra (Özbek) Hanlığı (1753 Den İtibaren Emirliği) 1500-1920. Tarihte Türk Devletleri (c. II, s. 591-600). Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Saray, M. (1987). Hive Hanlığı (1512-1873 Ve 1920). Tarihte Türk Devletleri (c. II, s. 601-610). Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Saray, M. (1987). Hokand Hanlığı (1700-1876). Tarihte Türk Devletleri (c. II, s. 611-617). Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Saray, M. (1994). *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*. Ankara: TTK Yayınları.
- Saray, M. (1993). *Özbek Türkleri Tarihi*. İstanbul: Nesil Yayınları.
- Schuyler, E. (2007). *Türkistan: Batı Türkistan, Hokand, Buhara ve Kulca Seyahat Notları*. (Çev. Firdevs Çetin, Halil Çetin). İstanbul: Paradigma Yayıncılık.
- Steingass, F. (1930). *Persian-English Dictionary*. London.
- Şeyh Süleyman Efendi-yi Buhari (1298). *Lugat-ı Çağatay ve Türkî-i Osmanî*. İstanbul.
- Şimşir, S. (2009). *Dünden Bugüne Türkistan'da Türkler*. İstanbul: IQ Kültür-Sanat Yayıncılık.
- Şişman, R. Ş. (2012). *Firdevsü'l-İkbâl: Giriş, Transkripsiyonlu Metin (vr. 336a-523a)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, Turkey.
- Tekin, F. (2011). Hanlıklar Dönemi Çağatay Edebiyatı. *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 6/1, 1782-1788.
- Togan, Z. V. (1977). Hârizm. İA (c. 5/1, s. 240-257). İstanbul: MEB Yayınları.
- Togan, A. Z. V. (1981). Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi Batı ve Kuzey Türkistan. c. I. İstanbul: Enderun Yayınları.
- Yaman, E., Mahmud, N. (1998). *Özbek Türkçesi-Türkiye Türkçesi Ve Türkiye Türkçesi-Özbek Türkçesi Karşılıklar Kılavuzu*. Ankara: TDK Yayınları.

## Özet

19. YÜZYIL TÜRKİSTAN ŞAİR ve TARİHÇİLERİNDEN MÛNİS HAREZMÎ  
(1778-1829) ve ESERİ: FİRDEVSÜ'L-İKBÂL

19. yüzyıl Orta Asya Türk dili hakkındaki bilgiler oldukça azdır. Hatta bu dönemin sanatçılarının tam bir listesi dahi henüz çıkarılamamıştır. Bu döneme ait bilgi ve belgelerin daha çok Sovyet Rus hâkimiyetinde olan bölgelerde kalması, uzun yıllar boyunca bu belgelere ulaşmayı imkansız kılmıştır. Bununla birlikte dönem hakkındaki bilgiler, yapılan yeni araştırma ve yayınlarla artmaktadır.

Çağatay edebiyatının son dönem en önemli sanatçılarından biri şüphesiz *Mûnis Harezmi* (1778-1829)'dir. Bu çalışmada tarihçiliği yanında şairliği ile de haklı bir ün kazanmış olan *Mûnis Harezmi* ve onun Hive Hanlığı'nın resmî tarihini anlattığı büyük eseri *Firdevsü'l-ikbâl* üzerinde durulmuştur. Öncelikle Türkistan'ın hanlıklar dönemi (Hive, Buhara, Hokand Hanlıkları) hakkında kısa bir bilgi verilmiş, ardından da *Mûnis*'in hayatı ve eserleri ele alınmıştır. Bu kısmın devamında *Mûnis*'in en önemli eseri *Firdevsü'l-ikbâl* üzerinde durulmuş; eserin *Mûnis*'in bizzat yazmış olduğu beşinci babına kadarki bölümünün fonetik ve morfolojik özellikleri, Klâsik Çağataycadan ayrılan hususiyetleri yönüyle değerlendirilmiştir. *Firdevsü'l-ikbâl*'den alınan örnek cümlelerle de *Mûnis*'in üslubu tespit edilmeye çalışılmıştır.

**Anahtar Kelimeler:** *Mûnis Harezmi*, Türk dili, Hive, *Firdevsü'l-ikbâl*, Çağatayca.

## Astract

19th CENTURY TURKESTAN POET and HISTORIAN MUNIS AL-KHWARAZMI  
(1778-1829) and HIS WORK: FIRDAWS AL-IQBAL

Knowledge about the 19th century Central Asia Turkish language is quite insufficient. Moreover, an entire list of the artists of this period are not available as related information and documents for this period existed for many years under the domination of the Soviet Russia, a case which made it impossible to reach these documents for many years. However, knowledge about this period has increased thanks to new researches and publications.

Certainly *Munis Khwarazmi* is one of the most important Turkestan artists in 19th century. In this paper, *Munis Khwarazmi* who earned reputation for not only being historian but also poet has been researched together with his important work *Firdaws al-iqbal* in which he wrote the official history of *Khanate of Khiva*. Initially, a short information is given about the khanates period of Turkestan (Khiva, Bukhara, Kokand Khanates) and then the life of *Munis* and his works are discussed. Following this, the most important work of *Munis*, *Firdaws al-iqbal*, has been examined. Phonetic and morphological properties of the work, written by *Munis* himself, have been examined in respect to its differing properties from Classical Chagatai Turkish until the fifth part of the work. Language style of *Munis* has been studied to be determined with the sample texts taken from the *Firdaws al-iqbal*.

**Keywords:** *Munis al-Khwarazmi*, Turkish language, Khiva, *Firdaws al-iqbal*, Chagatai Turkish